УДК 94.083.132(477)«1960/...»

Олена Титова (м. Київ)

АРХЕОЛОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ ОЛЕШКІВСЬКОЇ СІЧІ НИЗОВОГО ДНІПРА

У статті коротко розглядається історія археологічного дослідження найпівденнішої Січі Низового Дніпра – Олешківської. Подано загальну характеристику виявлених об'єктів, речових матеріалів, які датуються першою половиною XVIII ст.

Ключові слова: *запорозьке козацтво, січовики, Січ, курінь, піч-кабиця, кахлі, люльки.*

Після зруйнування, за наказом Петра І, Чортомлицької Січі запорозького козацтва січовики вимушені були шукати нові землі за межами російського впливу. Спочатку частина їх оселилася при впадінні ріки Кам'янка, утворивши Кам'янську Січ. Згодом запорожці під проводом кошового отамана Костя Гордієнка відрядили посольство до кримського хана з проханням дозволити їм розміститися на території Кримського ханства. Отримавши такий дозвіл, запорожці оселилися в районі колишнього давньоруського міста Олешшя, побудувавши найпівденнішу Запорозьку Січ. З письмових джерел відомо, що Олешківська січ проіснувала з 1711 до 1728 (30) року.

Нова Січ розташувалася на піщаній терасі лівого берега лівобережного рукава Дніпра – ріки Конка, займала площу понад два гектари. Хан заборонив січовикам будувати укріплення, церкву, мати гармати. Відомо, що вали все-таки були, однак не перевищували двох метрів. Церква ж була похідною, тобто, скоріш за все, мала наметоподібний вигляд. Гармати козаки, мабуть, ховали у плавнях. На території Січі, у центрі якої була січова площа, знаходилися житла-курені, адміністративні і господарські споруди. Будівлі розміщувалися чи кількома рядами, паралельно до ріки, чи концентричними колами навколо площі[1]. Скоріш за все, була рядова забудова.

Після повернення більшої частини запорожців до Кам'янської Січі на місці Олешківської Січі могли залишатися дехто з січовиків, не згідних з прибічниками Костя Гордієнка. Деякий час у цьому районі знаходилася російська залога. Пізніше місце розташування Олешківської Січі було призабуте.

Інтерес до пошуків решток січей Низового Дніпра, у тому числі, і Олешківської проявився вже у другій половині XIX ст., коли почали проводити експедиції такі відомі науковці як етнограф О. Афанасьєв-Чужбинський, історик, археолог, музейник Д. Яворницький. Дмитро Іванович, використавши розповіді старожилів, мандрівників, зробив опис Січі, опублікував її план, складений землеміром Тодоровичем. В перші роки XX ст. розвідкові роботи на Кам'янській та Олешківській Січах проводив відомий археолог і музейник В.Гошкевич. Матеріали розвідок (фрагменти керамічного посуду, кахлі, предмети побуту) знаходяться у фондах Херсонського краєзнавчого музею.

На початку 1970-х років історик архітектури В.Ленченко провів експедицію у пошуках січей Низового Дніпра. Побував вів і на берегах Конки, на північній околиці райцентру Цюрупинськ (колишнє Олешшя) Херсонської області. Дослідник виявив рештки кількох споруд козацької доби, відповідні

рухомі матеріали. На жаль, результати всіх вказаних досліджень не були опубліковані.

Новий етап наукового вивчення місцезнаходження Олешківської Січі почався у 1990 році. Під час проведення науково-практичної конференції у Херсоні розвідковий загін Українського товариства охорони пам'яток історії та культури під керівництвом професора Д.Телегіна оглянув промислову зону на лівому березі ріки Конка в районі будівництва Цюрупинського целюлозного комбінату. На площі приблизно 300 кв. м археологи знайшли досить показові матеріали – уламки кераміки, вироби із заліза, монети, датовані першою половиною XVIII ст. Ці дані дали досить переконливі аргументи для висновку про локалізацію Олешківської Січі[2]. Наступні археологічні роботи підтвердили вказані попередні висновки. Послуговуючись висновками науковців вчитель історії цюрупинської школи В.Бойко з місцевими краєзнавцями встановив на місці Січі пам'ятний знак – козацький дзвін, виконаний з дерева, а також домігся призупинення використання території пам'ятки в якості промзони, організував прибирання майданчика. Однак і досі це визначне місце залишається захаращеним побутовими рештками, гравієм, шлаками, бетонними плитами. Спроби використати цю територію для звалища або видобутку піску відмічені і в останні роки, навіть після надання їй офіційного статусу пам'ятки.

Розкопки, проведені Д.Телегіним, В.Бойком (1991, 1992 рр.), О.Титовою, В.Бойком (1994 р.)[3], О.Титовою, І.Симоненком (2000, 2003 рр.)[4], дозволили встановити наявність культурного шару з непогано збереженими об'єктами, які датуються першою половиною XVIII ст.

Повністю розкопано рештки заглибленої на 0,6 м житлової споруди, імовірно, куреня прямокутної у плані форми, яка складалася з двох приміщень (основного і вхідного – сіней) загальною площею близько 51 кв. м із залишками стовпової конструкції, яка простежувалася завдяки добре збереженій горілій деревині, а також печі-кабиці, оздобленої кахлями. Аналогічна споруда (частково розкопана) знаходилася на відстані кілька метрів (5,5 м південніше) від попередньої, утворюючи другий ряд січових куренів[5]. Таким чином, можна вважати, що споруди на Олешківській січі розміщалися рядами, паралельними до річки[6]. Крім двох заглиблених будівель, на поселенні знайдено залишки майстерні (у вигляді скупчення решток виробництва) та двох наземних споруд з піччю-кабицею.

Здобуті знахідки різноманітні і показові – загалом понад 1000 одиниць: уламки глиняного та скляного посуду, пічні кахлі, люльки, вироби із заліза, монети – російські та польські.

Серед керамічних виробів переважають фрагменти типово українських посудин, характерних для першої половини XVIII ст. і розповсюджених у Середньому Подніпров'ї та на Лівобережжі[7]. Керамічний посуд представлений уламками чарок, кухлів, мисок, горщиків, макітер, глеків, орнаментованих як розписом червоно-брунатною фарбою, так і рифленням. Мотиви оздоблення стандартні: прямі горизонтальні, хвилясті та зигзагоподібні лінії, або ряд мазків чи крапок. Орнаментальний пояс розташовувався за звичаєм: у горщиків — на плечах та вінцях, мисок — на відігнутих вінцях (полях) та внутрішній (або зовнішній) поверхні. Частина посуду була вкрита поливою жовтого, зеленого та брунатного кольорів. Знайдено також уламки морених (задимлених) сіроглиняних горщиків, орнаментованих рельєфними смугами, поясами геометричних штампів у вигляді повтору двох ліній, між якими розташовано сітку із заглиблених ромбів. Форма горщиків досить стандартна — коротка пряма шийка з невисоким прямим відхиленим назовні вінцем, роздутий тулуб і пласке дно. Діаметр по вінцях коливається від 17 до 20 см, висота шийки — 1,8 – 2,2 см. Невеликих за розміром горщиків та горняток, які часто трапляються на постійно заселених українських землях, тут не виявлено. Це опосередковано засвідчує наявність гуртової системи приготування їжі для усього куреня.

Архітектурно-декоративна кераміка репрезентована фрагментами неполивних рельєфних лицьових кахлів усталеної коробчастої форми, виготовлених із сірої та червоної відмуленої глини з домішками піску. Крім дрібних уламків кахлів з рештками рельєфного геометричного і рослинного (часто квіткового) орнаменту виявлено значні за розміром фрагменти і розвали безрамкових кахлів із зображенням двох типів. Перший тип кахлів, червоноглиняний, має достатньо розповсюджений мотив рослинно-геометричного орнаменту, в якому простежуються східні декоративні елементи. На внутрішньому боці лицьової частини добре прослідковуються концентричні потовщення від використання для формування кахлі гончарного круга.

Другий тип, також червоноглиняний, представлений уламками щонайменш п'ятьох кахель. Об'єднання зображень з наявних фрагментів дозволяє реконструювати майже повний вигляд цього типу. Це двоголовий орел під короною, який поєднує у собі елементи гербів як Речі Посполитої, так і Російської імперії. Геральдична символіка доповнена декоративними бароковими елементами, які мають аналоги в інших зооморфних зображеннях на кахлях того часу. Композиція достатньо урівноважена, а зображення птаха максимально наближене до канонічних форм, що свідчить про високий рівень майстра.

Ще одну досить цікаву групу кахлів складають нечисленні екземпляри виробів із зображенням коня (можливо, з вершником).

Значна частина знайдених уламків кахлів розшаровується. Це засвідчує низьку якість їх виробництва та імовірне знаходження у пожежі. Деякі румпи кахлів сформовані досить неохайно, що опосередковано підтверджує місцеве виробництво цієї (разом з грубим посудом) керамічної продукції. Натомість, зображення лицьової поверхні чіткі, акуратні. Вірогідно, січовики використовували привізні матриці (форми).

На розкритій площі знайдено понад 100 фрагментів, на жаль, більшою частиною дрібних, козацьких люльок кількох типів із різними варіантами орнаментів. За кольором люльки поділяються на світло-сіроглиняні, темно-сіроглиняні та червоноглиняні. Значна частина сіроглиняних люльок вкрита ангобом — вишневою фарбою та залискована. Деякі фрагменти пофарбовані рудою фарбою. Є й неорнаментовані люльки, але більшість має розповсюджене штамповане орнаментування — комбінації ліній, пунктирів, окремих штампів різних форм.

На одному з фрагментів білоглиняної нефарбованої люльки у нижній частині чубука простежуються рештки від зламаного вушка з отвором для носіння люльки на мотузці.

Більшість білоглиняних люльок, покритих вишневим ангобом, мають схожі форми і манеру нанесення орнаменту. Хоча види штампованого орнаменту дещо відрізняються. У цієї категорії люльок чашечка має тюльпаноподібну форму з вінцем, відігнутим назовні. Трохи вище розширеної нижньої частини нанесено пояс штампованого орнаменту переважно у вигляді сітки з перехрещених опуклих ліній. Знизу перехід чубука у чашечку підкреслено двома подвійними лініями (або зубчастим штампом), які клином з'єднуються у передній частині люльки. Чубук поступово потовщується на кінці і плавно переходить у валик.

Окрему групу становлять люльки, виготовлені з червоної глини (вірогідно, східного виробництва). Характерними ознаками цієї групи, крім кольору глини і лискування (лакування), є використання дрібних штампів і складна орнаментика. Особливо характерну форму мають люльки з широким пласким дном чашечки, нижня частина якої має широкий сплощений орнаментований бортик. Валик на кінці чубука також має складну орнаментацію. До цієї групи можна віднести уламки чубуків іншої характерної форми. Кінці цих чубуків нестандартно округлі, мають «дзьобоподібну» форму, яка нагадує рукоять шашки. До «східних» зразків можна віднести і білоглиняну залисковану люльку, від якої зберігся чубук і частина чашечки. Ця люлька також покрита складним орнаментом, виконаним дрібним штампом, і має розміри на третину більші, ніж у інших знайдених люльок при стандартному об'ємі камери для тютюну.

Крім вище описаних груп, присутні люльки білого, червоного, темно-сірого кольорів, характерною ознакою яких є неохайно виконане моделювання та орнаментація. Хоч форми повторюють стандартні, проте для їх орнаментації використовувалися грубіші штампи, або взагалі насічки. Наявність такої категорії виробів може свідчити про місцеве виготовлення люльок.

Серед решток наземного житла було виявлено розвал тонкостінного червоноглиняного глечика з високим горлом та лінійним орнаментом, нанесеним білою фарбою. За формою і тістом (домішки просіяного піску) його можна віднести до татарсько-турецького типу кераміки.

Східні мотиви несе у собі і реконструйована з кількох уламків частина тонкостінного вузькогорлого глечика, також орнаментованого лінійним орнаментом та зигзагом, нанесеним білою фарбою. Безперечно, турецького походження виявлені в різних частинах пам'ятки невеликі уламки фаянсового посуду з різнокольоровим розписом (вірогідний центр виробництва — Кютах'ю?). Серед найбільш цікавих: фрагмент денця та стінки піали, розписаної трьохкольоровим орнаментом (чорний, синій, зелений кольори) та фрагмент стінки з вінцем піали або чашечки, оздобленої синьою фарбою. Обидві посудини маленького розміру — діаметр денця піали — 2 см.

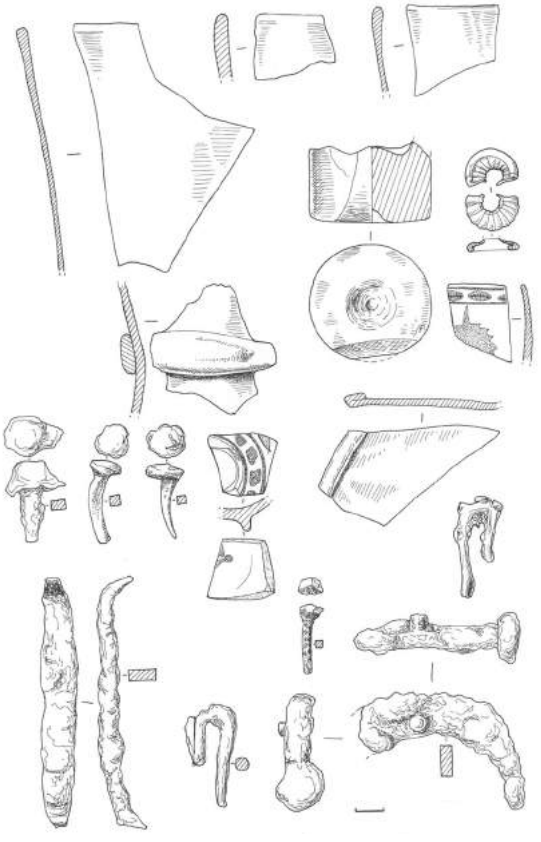

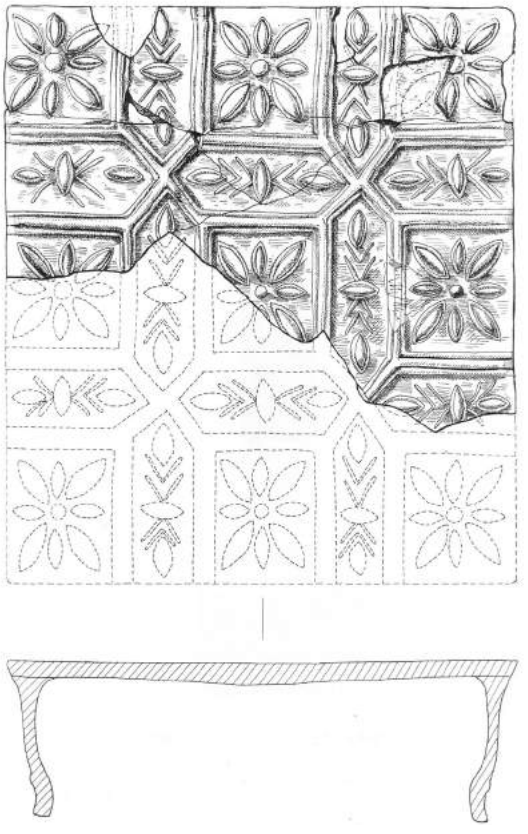

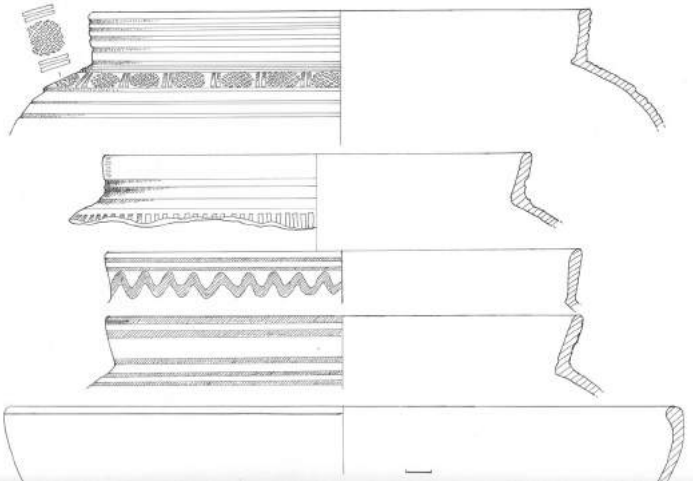

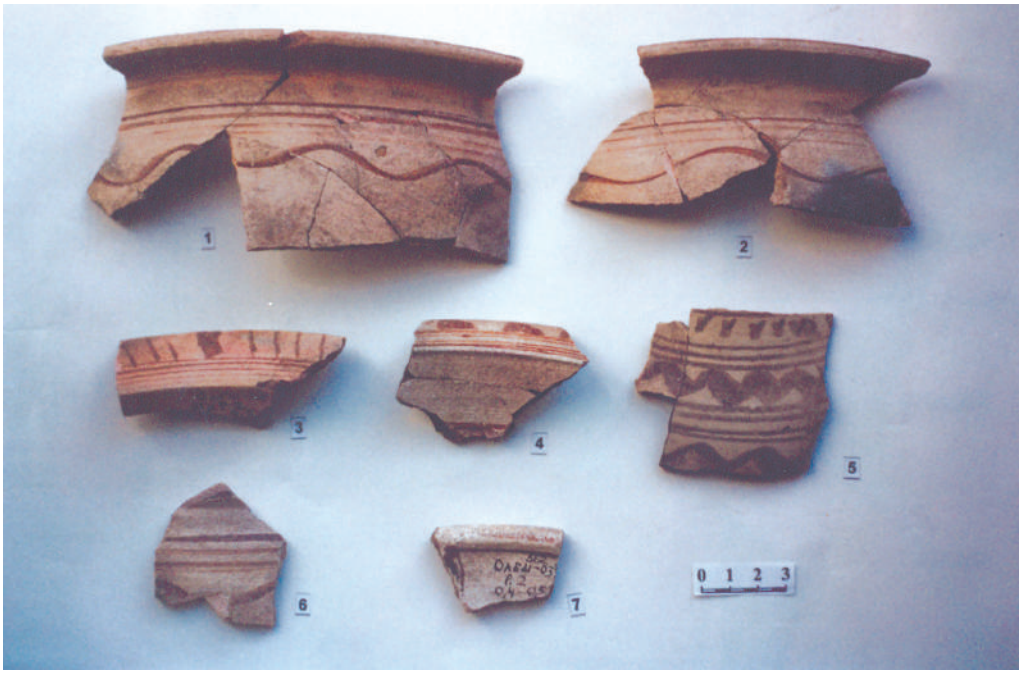
1
2
3
4
5
6
7
0 1 2 3

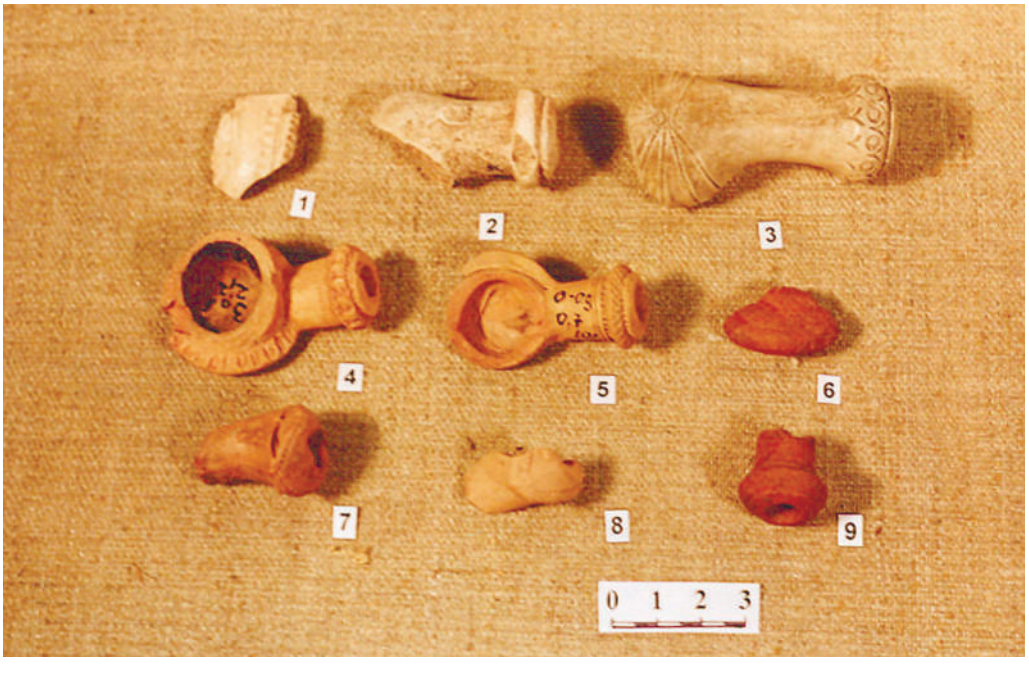
1
2
3
4
5
6
7
8
9
0 1 2 3

Як було зазначено вище, до східного виробництва чи впливу можна віднести і певну частину виявлених уламків люльок. Наявність такої великої кількості східної кераміки може свідчити як про тісні торгівельні зв'язки козаків з місцевим татарським оточенням, так і про вірогідну наявність на території січі спостерігачів від турецько-татарської адміністрації, або використання території Олешківської Січі у різні періоди як козаками, так і татарами[8].

Скляні вироби представлені уламками пляшок, келихів, шматків оплавленого скла як прозоро-блакитного, так і темно-брунатного кольорів. Знайдено денце скляного виробу незначного діаметру (4 см) — стопки або каламаря і уламки віконного скла круглої форми (з відігнутим усередину краєм) – віконниць[9].

Залізні вироби знаходяться у сильнокорозованому стані. Серед тих, що можна ідентифікувати — фрагменти підков – кінських і до чобіт, ковані цвяхи, скоби різних розмірів, ножі, гачки, кілька інструментів чоботаря.

Цікавою є знахідка срібного персня – печатки із зображенням герба у вигляді вписаного у серце хреста (традиційного козацького символу) та літер КН. Перстень, мабуть, закотився під лавку, оскільки ми знайшли його під час розкопок 1994 року куреня на підлозі під обгорілою дошкою.

В процесі розвідок і розкопок зібрано дрібні кременці різного кольору, котрі за розмірами, формою та слідами спрацьованості можна сміливо інтерпретувати як рушничні.

Остеологічний матеріал представлений значною кількістю кісток різних парнокопитних, птахів, хребців та луски риб. Також знайдено ріг туру та ріг кози.

Підсумовуючи вищевикладене, можна зазначити, що матеріали розвідок і розкопок на території колишньої Олешківської Січі доповнили цікавими подробицями наше уявлення про матеріальну культуру українських козаків на вигнанні. Січовики зберігали традиції житлобудівництва, планування Січі, які склалися у попередні часи У побуті вони використовували вироби, ідентичні знайденим в інших регіонах України. Водночас тут відмічається суттєвий відсоток східних предметів. При цьому простежується чітка різниця між цими групами, без взаємовпливів, що свідчить про значну відмінність культури, принесеної козаками до оточуючого татарсько-турецького середовища.

Джерела та література

1. *Телегін Д.Я.* Часи козацькі. Січі Запорозькі / Д.Я.Телегін. – К., 1997. – С. 30–50.
2. *Телегін Д.* Археологічні дослідження на Олешківській Січі у 1991 – 1992 рр. / Дмитро Телегін, Василь Бойко // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. — Вип. 2. — К., 1993. - С. 40–43.
3. *Титова О.* Дослідження куреня на Олешківській Січі / Олена Титова, Василь Бойко // Дослідження археологічних пам'яток українського козацтва. — Вип. 4. — К., 1995. – С. 5–9.
4. *Симоненко І.* Сучасний стан пам'ятних місць українського козацтва на Низовому Дніпрі / Ігор Симоненко, Олена Титова// Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 9. – К., 2000. – С. 9–10.
5. *Козловський А.О.* Особливості будівництва житлових споруд на Кам'янській Січі / А.О. Козловський // Нові археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. – Вип. 1. – К., 1992. – С.15-25.
6. *Козачок Н.* Строения казацкого зимовника на о. Хортица в устье балки Великая Молодняга / Н. Козачок // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. – Вип. 2. - К., 1993. – С. 69-77.
7. *Чміль Л.В.* Керамічний посуд Середньої Наддніпрянщини XVI – XVIII ст. – Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – К., 2010. – С. 4–10.
8. *Телегін Д.Я.* Археологічні дослідження Олешківської козацької Січі / Д.Я. Телегін, О.М. Титова // Україна і Туреччина: Тези доповідей міжнародної наукової конференції з нагоди 80-річчя заснування Турецької Республіки. – К.: Шлях, 2003. – С. 67-68.
9. Археологія доби українського козацтва XVI – XVIII ст. – К., 1997. – С. 81–82.

Елена Титова

Археологическое изучение Олешковской сечи Низового Днепра

В статье коротко рассматривается история археологического исследования самой южной Сечи Низового Днепра – Олешковской. Подается общая характеристика выявленных объектов, вещевых материалов, которые датируются первой половиной XVIII в.

Ключевые слова: *запорожское казачество, сечевики, Сеч, курень, печ-кабица, изразцы, трубки.*

Olena Tytova

The archaeological study of Oleshky Sich

In the article briefly reviews the history of archaeological research the most southern Sich of the Lower Dnieper - Oleshky. The general description of the identified objects, ware materials, which date from the first half of the the XVIII century are presented here.

Key words: *Zaporizhzhya Cossacks, secheviki, Sich, kuryn, stove-kabitsa, tiles, pipes.*